

Է. Գ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ
ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՎԱՐՉԱՎԱՐԳԻ ԿՈՂՄԻՑ
(1914-1918 թվականներ)

Առաջին աշխարհամարտը մեծագույն չարիք էր բովանդակ մարդկության համար: Բայց պատերազմի զոհատեղանի մեծագույն զոհը դարձավ հայ ժողովուրդը: Չլինելով պատերազմող կողմ, անկախ իրենից ներքաշվելով աշխարհամարտի մեջ՝ հայ ժողովուրդը մեծագույն Գողգոթա ապրեց: Օրենքից դուրս հռչակվեց և խոշտանգվեց Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող բովանդակ հայությունը, ոչնչացվեց շուրջ 1,5 միլիոն հայ, ամբողջովին հայաթափվեց Արևմտյան Հայաստանը:

Թուրքիան շատ որոշակի ծրագրերով մտավ համաշխարհային պատերազմ, որանք ոչ մի բանով չէին զիջում կայգերական Գերմանիայի նվաճողական ծրագրերին: Երիտթուրքերը ծրագրել էին ստեղծել թուրքական մեծ կայսերապետություն, որի սահմանները ձգվելու էին Ջիբրալթարից մինչև Չինաստան և պետք է ընդգրկեին Ռուսաստանի կազմում գտնվող Կովկասը, Դրիմը, Մերձվոլգյան երկրամասերը, Միջին Ասիան, ինչպես նաև Իրանի մեծ մասը, Աֆղանստանը, Չինաստանի և Հնդկաստանի մի մասը: Այդ ծրագիրն իրագործելու համար գործի դրվեց համաթուրքականության ցեղապաշտական տեսությունը:

Երիտթուրքերի ճանապարհին որպես մեծ խոչընդոտ ընկած էր հայ ժողովուրդը, որի Հայրենիքն իր հսկայական տարածքով սեպի անան խրված էր մի կողմից Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի թուրքախոս երկրամասերի միջև: Նախ հարկավոր էր վերացնել հայկական այդ «սեպը»՝ հայ ժողովուրդին գլխովին բնաջնջելու, Հա-

յաստանն իսպառ հայաթափելու միջոցով: «Հայերը... մեր քաղաքակա-նության հաջողության միակ արգելքն են, քաղաքակաճություն, որ պետք է բանա Հնդկաստան տանող ճանապարհը: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերին և նրանց դիակների վրայով քայլելով հասնել մեր նպատակին...»¹, - ահա թե ինչ էր գրված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմի՝ իր տեղական կազմակերպություններին ուղղված շրջաբերականում:

Եթե սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի արյունալի քաղաքակաճությունը «հիմնավորվում» էր բազմիցս կրկնվող այն հայտարարություններով, թե Հայկական հարցը լուծելու համար հարկավոր է ջարդել հայերին, ապա երիտթուրքերը, ժառանգելով այդ քաղաքակաճությունը, այլ տեսական հիմնավորում էին տալիս, որը բխում էր պանթուրքական կայսերապաշտությունից:

Պանթուրքիզմը, սակայն, բոլորից առաջ ուներ հակառուսական ուղղվածություն. «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իղեալով: Մեր ազգի իղեալը առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան բռնամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղավորումները»²:

Այսօր էլ պատմության թուրք կեղծարարները շարունակում են շրջաճառության մեջ դնել երիտթուրքական կառավարության դեկլարաների այն փաստաբանությունը, որով արևմտահայության բռնազաղթն ու ջարդերը հիմնավորվում էին հայերի կողմից Օսմանյան պետությանը վտանգ սպառնալու, հայկական ապստամբության պատճառով (նկատի ունեն Մեծ եղեռնի օրերին արևմտահայության ինքնապաշտպանական կռիվները, մասնավորապես 1915 թ. Վանի գոյամարտը): Հազիվ թե հարկ կա բացատրելու, որ մնան «փաստարկները» լավագույն դեպքում՝ կեղծիք են և հերյուրանք: Փաստ է, որ Վանի ապստամբությունից դեռևս 5 տարի առաջ, 1910 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին, Մալոնիկում կայացած համագումարի որոշումները ծրագրային եղան ոչ թուրք ժողովուրդների ցեղասպանության քաղաքակաճության համար: Համագումարի որոշումներում կարևորվում էր հայերի ֆիզիկական բնաջնջման ծրագիրը,

¹ Մ. Թորաբջյան, Օրերու հեպ. Լու Անիկոս, 1953, էջ 476:

² В.В.Готлиб, Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, М., 1960, с. 86.

որի իրագործմամբ միանգամից կլուծվեին հետևյալ խնդիրները.

- ա) միանգամից վերջ կտրվեր Հայկական հարցին,
- բ) երկիրը կազատվեր հայ տարրից, ամբողջ Անատոլիան կդառնար թուրքերով բնակեցված միատարր երկիր,
- գ) հայերի հարստությունները կդառնային թուրքական պետության սեփականությունը,
- դ) ամենամեծ խռչընդոտի անհետացմամբ ճանապարհ կհարթվեր համաթուրքական գաղափարի իրագործման համար¹:

Երիտթուրքերը համաշխարհային պատերազմը լավագույն առիթը համարեցին իրենց զավթողական ծրագրերի իրագործման ճանապարհին ընկած արգելքները վերացնելու համար: Նախ՝ նրանք հավատացած էին պատերազմում Ռուսաստանի պարտության մեջ: Երկրորդ՝ պատերազմը տակնուվրա անելով ամբողջ աշխարհը, ըստ երիտթուրքերի, ինքնին հետին պլան էր մղել հայաստան ծրագրի իրագործմանը խանգարող բարոյական արգելիկները. «...Հայերը մահացուցիչ վերքի մը կը նմանին... Գործել և արագ գործել պետք է: Եթե 1909-ի մեր Ատանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կը հասնի, մեր սաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը՝ արաբները, բուրտերը կարբնցն և վտանգը մեկի տեղ երեք կը լլայ... այս ժողովին մեջ քանիցս խոսած եմ, հիմա կը կրկնեմ. եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի չըլլայ, օգուտի տեղ վնաս կը բերե. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնայ, հայ անունը մոռցվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկէ հարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլայ, ըլլալուն պարագայէն խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ և կը փակուի: Այս անգամուան գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը անհրաժեշտ է...»², ասա թե ինչ էր ասում դոկտոր Նազըմը հայերի կոտորածները գործնական հողի վրա դնող ծրագրային նիստերից մեկում: Այդ նույն նիստում ներկա գումկողները միաձայն քվեարկեցին բոլոր հայերի բնաջնջման օգտին. «Թալեաթի հրամանին վրայ

¹ Տե՛ս Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մարքի գնահատմամբ, Երևան, 1965, էջ 33:
² Մելվան Չարեթ Իբիսթ, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծախքերը և իբրբիսարի հայացիքը ծրագիրները, Երևան, 1990, էջ 97-98:

քուենըը հաւաքվեցան և դասաւորուեցան. արդի՞նքը...մեկ հատ իսկ չմնալու պայմանով հայերուն բնաջնջման մասին միաձայնութիւն գոյացած ըլլալը հասկացուեցավ»¹:

Արևմտահայերի զանգվածային ջարդի և տարագրության գործադրությունը հանձնարարվեց երեք հոգուց բաղկացած հանձնախմբին, անդամակցությամբ՝ դոկտոր Նազըմի, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի և լուսավորության նախարար Միգթիատ Շյուքրիի. «...այս երեքներու գործադիր կոմիտեն անկախ, ոչ պաշտոնական եւ սակայն անպատասխանատու գործադիր մարմին մը ըլլալով, մասնավոր գրասենեակ, քննիչներ եւ այլ պաշտոնեւներ ուներ. պետութեան մեջ պետութիւն եւ կուսակցութիւն»²: Երեքի հանձնախմբի անդամներից յուրաքանչյուրը հայաստանությունը ղեկավարելու էր Օսմանյան կայսրության բոլոր հայաբնակ շրջանները երեք գոտիների բաժանած իր կոնկրետ տեղամասում՝ Արևմտյան Անատոլիա, Արևելյան Անատոլիա (ի՞նչ՝ Արևմտյան Հայաստան), Կիլիկիա և Հյուսիսային Սիրիա: Երեքի հանձնախմբի աշխատանքների հսկողությունը դրված էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի վրա:

1915 թ. ապրիլի 15-ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ուղարկվեց հայ ժողովրդի մահվան հրամանը, որը ստորագրված էր Թալեաթի, Էնվերի և Նազըմի կողմից.

«Գերապատվելի նահանգապետներին,
 մեծարգո գավառապետներին և
 հարգելի գյուղական իշխանություններին.

Չեզ հայտնի են այն անողոր քաղաքական պատճառները, որոնց ճնշման տակ հզոր օսմանյան պետությունը՝ թուրք մեծ ժողովուրդը, Գերմանիայի և Ավստրիայի հետ միասին պատերազմի մեջ մտավ ընդդեմ Շոյակ համաձայնության: ...Դիվանագիտությունը, նկատի ունենալով այս պատերազմի բնույթն ու ելքը, անկախ այն բանից դա կլինի մեզ համար բարենպաստ թե անբարենպաստ, սահմանել և պատմականորեն ապացուցել է, որ մեր դեմ պատերազմող և առաջին անգամ միմյանց հետ միացած ռուսական և անգլիական տերությունները չեն կարողանա երբևիցե համաձայնության գալ և բաժանել մեր հարազատ հողերը, այն

¹ Նույն տեղում, էջ 101:
² Նույն տեղում, էջ 112

հողերը, որոնց համար դարեր շարունակ այդ տերություններից մեկնում էին մեզ հետ դաշնակցած պայքարել է մյուսի դեմ, որպեսզի պաշտպանի մեր հողը՝ մեզ համար: Որովհետև գոյություն ունի ծովերի թագուհի Կոստանդնուպոլիսը և Հնդկաստան տանող ցամաքային ուղին՝ արևելյան վիլայեթները, որոնց զավթումը նրանցից մեկի կողմից՝ մահ է մյուսի, մանավանդ Անգլիայի համար:

Հաղթության դեպքում նրանք կարող են համաձայնության գալ երրորդ իրավասու ժառանգորդի վերաբերմամբ, գտնելով այնպիսի մի ժողովուրդ, որը կարողանար ծառայել նրանց շահերին, որպեսզի իրենք էլ կարողանային խոսել այդ ժողովրդի անունից: Այդ երրորդ իրավասու ժողովուրդը կարող է լինել հայ ժողովուրդը: Աստված մի արասցէ, բայց հաշտության բանակցությունների ժամանակ, մեր պարտության դեպքում, ինքնըստիմյան հրապարակ կզա այդ «Հայկական հարցը», որն արդեն կես դարից ավելի է, ինչ միջազգային հանգամանք է դարձել և սպառնազին խրվել մեր կողմքը:

Հետևաբար՝ մեր Հայրենիքը, ազգը, պետությունը և կրոնը այդպիսի վտանգի հնարավորություններից պաշտպանելու համար, կառավարությունը, որ ներկայացնում է իսլամն ու թուրք ժողովուրդը, և «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն, ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որևէ մի տեղ և որևէ մի ձևով Հայկական հարցի առաջադրումը, օգտվելով այն անկախությունից, որ մեզ ընձեռել է պատերազմը, որոշեց վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին, բնաջնջելով խորք տարրը, բշտելով նրան Արաբիայի անապատները՝ համաձայն մեզ տրված գաղտնի հրահանգի...

Ամեն մի պաշտոնատար կամ մասնավոր անձնավորություն, որը կրնա հիմնադրապես այս սրբազան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կճանաչվի Հայրենիքի ու կրոնի բշտամի և դրան համապատասխան կպատժվի:

15 ապրիլի 1915 թ.

Ներքին գործերի և ռազմական մինիստրներ՝ Թալեաթ, Էնվեր, «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գլխավոր քարտուղար՝ ղոկտոր Նազըմ»:

Հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունը սկսվեց Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրերից: Այդ դիվային ծրագրի

1 ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 314, ց. 12, գործ 23, ք. 1-3:

գիրն առանց ցնցումների իրագործելու համար մեկուսացվեց արևմտահայության ռազմունակ հատվածը: Ընդհանուր զորահավաքի և ճանապարհների վրա աշխատելու պատրվակներով ընտանիքներից հեռացվեցին 15-60 տարեկան հայ տղամարդիկ, որոնք հատված առ հատված, խիստ գաղտնիության պայմաններում, ուղևորվեցին: Արևմտահայության դիմադրական պոտենցիալը իսպառ ամլացնելու և նրան գլխատելու միտումով, միայն Կ. Պոլսում ձերբակալվեցին և անլուր տանջանքներից հետո բարբարոսաբար սպանվեցին մի քանի հարյուր արևմտահայ մտավորականներ: Կտրվեց ամեն կապ հայաբնակ գավառների և Կ. Պոլսի միջև: Այսպես ձեռնատելով և գլխատելով բովանդակ արևմտահայությանը, նրան մեկուսացնելով արտաքին աշխարհից, թուրքական կառավարությունը 1915 թ. գարնանը ձեռնամուխ եղավ անպաշտպան և անօգնական երեխաների, կանանց, ծերունիների զանգվածային ցեղասպանությանը:

Մինչև համաշխարհային պատերազմի վերջը Օսմանյան կայսրությունում ապրող 2,5-3 միլիոն հայերից կոտորածներից փրկվել էին ընդամենը մի քանի հարյուր հազարը, որոնք դեռևս 1915 թ. ծվատվեցին երեք ցաք ու ցրիվ հատվածների: Մի հատվածը մնաց բուն երկրում, սրանք հիմնականում երեխաներ և երիտասարդ կանայք էին, որոնք մահմեդականացվեցին: Ամենախոշոր հատվածը կազմեցին նրանք, որոնք բռնագաղթի ճանապարհին չհասցրին սրածել: Նրանք բշտվեցին Միջագետքի և Միդիայի անապատները, և նրանց կեսից ավելին զոհ գնացին թուրքական իշխանությունների կողմից 1916 թ. կազմակերպած անապատ ջարդերին, սովին և համաճարակներին:

Երրորդ հատվածը կարողացավ ապաստանել Կովկասյան ռազմաճակատի և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում: Ժամանակի քաղաքական վայրիվերումների պատճառով արևմտահայ գաղթականությունը բավականին հոսուն էր: Դա էր պատճառը, որ տարագիրների սկզբնական հանգրվանները, թեկուզև կարճ ժամանակի ընթացքում, շատ, թե քիչ մնայուն կայաններ չէին: Այսպես, Կովկասյան ռազմաճակատի շրջանում ապաստան գտած շուրջ 240 հազար արևմտահայ փախստականները, կապված ցարական բանակի 1915-1916 թթ. 4 նահանջների հետ, գտնվում էին անընդհատ տեղաշարժերի մեջ՝ մերթ արտագաղթելով Անդրկովկասի հայաբնակ շրջանները, մերթ հայրենադարձվելով Արևմտյան Հայաստան: Կովկասյան ռազմաճակատի շրջանում 1916 թ. վերջերից Ռուսաստանի ռազմական դրության կայունացու-

մը և ռուսական զորքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի գրավումը հանգեցրեց այն բանին, որ գաղթականության մի խոշոր հատվածը՝ շուրջ 140-150 հազարը, վերստին վերադարձան հայրենի եզերքները: Բայց, դժբախտաբար, դա կարճ տևեց: 1917 թ. Ռուսաստանում իշխանությունը բռնազավթեցին բուլշևիկները: Պետական այս հեղաշրջման արդյունքներից մեկն էլ այն էր, որ 1917 թ. վերջերից ռուսական զորքերը սկսեցին պարպել Կովկասյան ռազմաճակատը: Թուրքերը փորձեցին օգտագործել նոր կոնկրետ իրադրությունը: Նրանք պահր հարմար համարեցին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված շրջանները վերստին բռնազավթելու, այլև պանթուրքական ժրագիրն իրագործելու համար: Բոլոր առումներով խախտելով Երզնկայի 1917 թ. դեկտեմբերի զինադադարը, իրենց առջև չտեսնելով իրական դիմադրողական ուժ, 1918 թ. սկզբներին թուրքերն ամբողջ ռազմաճակատով անցան հարձակման: Արևմտյան Հայաստան վերադարձած գաղթականության մի մասը զոհ գնաց թուրքերի այս նոր արշավանքին, մյուս մասը վերջապահական մարտերով Պարսկաստանի վրայով շարժվեց Միջագետք, 3-րդ հատվածը հայկական նորակազմ զորագնդերի հետ, իր մեջ ներառելով Կարսի, Նախիջևանի, Սուրմալուի, Ալեքսանդրապոլի գավառի և Արևելյան Հայաստանի բռնազավթված այլ շրջանների հայ բնակչությանը, անցավ Արաքս գետը և կուտակվեց Երևանի գավառում:

Սկսած 1918 թ. շարունակական դեգերումների մեջ էին գտնվում նաև արաբական անապատներ արքարոված տարագիրները, որոնց թիվը Առաջին աշխարհամարտի ավարտին 250 հազար էր: Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո այս քանակից շուրջ 200 հազարը վերադարձավ Կիլիկյան Հայաստան: Սակայն հայ ժողովրդի դաշնակիցները, մասնավորապես Ֆրանսիան ու Անգլիան, այստեղ էլ դավաճանեցին նրան և եղեռնից վերապրածների գլխին այս անգամ կախվեց քեմալական յաթաղանը: Ուժերի խիստ անհավասար պայմաններում, մի քանի ամիս հերոսական գոյամարտեր տալով քեմալական ուժերին, Կիլիկիա վերադարձած հայերը ստիպված լքեցին հայրենի եզերքը և գաղթեցին այլևայլ երկրներ: Ահա այս գաղթականության Հայրենիք վերադառնալու հարցն էր ընդհուպ մինչև 1929 թ. ապարդյուն կերպով քննարկում Ազգերի լիգան:

Անշուշտ, Մեծ եղեռնը ոչ միայն Հայաստանի, այլև համաշխարհային պատմության ամենասև էջն է: Սակայն հայոց Մեծ եղեռնն ունի նաև մյուս էջը՝ Հերոսապատումի էջը: Հակառակ թուրք պետության կողմից

ամենայն բժախնդրությամբ մշակված և նախապատրաստված ցեղասպան ծրագրի (գեների ընդունակ հայ տղամարդկանց հավաքագրում թուրքական բանակ և նրանց ոչնչացում, ժողովրդի գլխատում՝ հանձնի հայ մտավորականների ձեռքակալությունների և կոտորածների), այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի և կայսրության բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր վերածվեցին արժվաբույների: Վանում, Շապին Կարահիսարում, Մուսա լեռան վրա, Ուրֆայում և այլուր արևմտահայերի դիմադրական մարտերի արդյունքն այն եղավ, որ հարյուր հազարավոր հայեր փրկվեցին մահից: Գիշտ է նաև, որ որոշ վայրերում հերոսամարտերը սպասված արդյունքը չտվեցին, նրա մասնակիցները զոհվեցին, սակայն այդ մարդիկ ոչ թե մորթոտվողներ էին, այլ գեները ձեռքին մարտադաշտում ընկած զինվորներ, որոնք իրենց գիտակցված մահով փրկում էին և սրբագործում հայ ցեղի արժանապատվությունը:

Դժբախտաբար, եղեռնի հերոսապատումի էջը գիտական պատշաճ մակարդակով չի ուսումնասիրված: Գիշտ է, Սփյուռքում բազմաթիվ աշխատություններ են լույս տեսել թեմայի վերաբերյալ, սակայն դրանք չունեն պատշաճ գիտական բնույթ: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև աշխատությունները՝ մի կողմից գրված լինելով դեպքերի ակամաեսների և մասնակիցների կողմից, ունեն հուշերի և հիշողությունների բնույթ, մյուս կողմից՝ գրված լինելով այս կամ այն հայրենակցական միության կողմից կամ հանձնարարությամբ, ոչ մասնագետ մարդկանց ձեռքով՝ ավելի շատ ունեն պատմա-ճանաչողական բնույթ: Այդ թեմայով Սփյուռքում լույս տեսած գրքերի հեղինակները խոստովանում են, որ իրենց հիմնական խնդիրը ոչ թե գիտական աշխատանք կատարելն է, այլ հայ երիտասարդությանը հաղորդակից դարձնելը Մեծ եղեռնի հերոսական էջերին:

Թվում էր, թե այս բացը պիտի լրացներ մասնագետ կադրերով այնքան հարուստ խորհրդահայ պատմագրությունը: Բայց նա էլ գնացել է հեշտ ճանապարհով: Այդ թեմայով Սփյուռքում լույս տեսած աշխատություններից ծաղկաքաղի միջոցով մեզանում ստեղծվեցին այս կամ այն չափով հաջողված աշխատություններ, որոնք ունեն նկարագրական բնույթ և որոնցում բացակայում է պատշաճ գիտական վերլուծությունը: Եվ եթե փորձվել է գիտական ինչ-որ տարր մտցնել, ապա, տուրք տալով կոմունիստական վարչակարգի գաղափարական պահանջներին, դա արվել է հակադաշնակցական քարոզչության դիրքերից:

Մինչդեռ, հայոց Գողգոթայի հերոսապատումի էջը մեծ դասեր է պարունակում: Ի՞նչը մեզ խանգարեց հայկական գործոնով արգելք հանդի-

սանալ ցեղասպան ծրագրին: Որ հայկական գործոնն էական դեր կարող էր խաղալ և զոհերը համեմատաբար ավելի քիչ կլինեին, ցույց են տալիս տարերային բնույթ ունեցող 1915 թ. ինքնապաշտպանական կռիվները: Ինչու՞ ինքնապաշտպանության դրոշը պարզվեց միայն մի քանի շրջաններում, իսկ մյուսները ենթարկվեցին կոտորածների և բռնագաղթի: 1915 թ. հերոսամարտերի ժամանակագրությունը (ապրիլ-հոկտեմբեր) ցույց է տալիս, որ դրանք միաժամանակ չբռնկեցին: Ի՞նչը մեզ խանգարեց համահայկական ինքնապաշտպանության ծրագիր և կենտրոն ունենալուն: Կուսակցությունները և նրանց միջև եղած ներհակությունները դրանում դեր խաղացի՞ն, թե՞ ոչ: ՀՀ Դաշնակցության Կարինի 8-րդ ընդհանուր ժողովը (1914 թ հուլիս-օգոստոս) ցույց տվեց, որ ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու անհրաժեշտությունը բոլորը գիտակցում և ընդունում էին: Ինչու՞ չկազմակերպվեց, իսկ եթե կազմակերպվեց՝ ի՞նչ չափով: Վաստուրականում պաշտպանությունը համընդհանուր էր, որի շնորհիվ բնակչությունը փրկվեց կոտորածներից, իսկ մյուս վայրերում՝ ոչ: Ինչու՞: Սրանք հարցեր են, որոնցից յուրաքանչյուրի պատասխանը դաս և ուղեցույց է մեզ համար:

Մեր խնդրից դուրս է Հայոց Մեծ եղեռնի մանրամասնությունների նկարագրությունը: Ժողովուրդների պատմության մեջ անմխաղես ուժերազորության մասին աշխարհի քաղաքակիրթ ժողովուրդների լեզուներով գրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, հուշեր, հոդվածներ, լույս են տեսել փաստաթղթերի ժողովածուներ, որոնց մեջ մանրամասնորեն տրված է հայ ժողովրդի զանգվածային ջարդերի և բռնագաղթի ընթացքը: Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ հայ ժողովրդի մեթոդական բնաջնջումն իրագործվեց վաղօրոք բծախնդիր կերպով մշակված ծրագրով: Այդ աշխատություններից և հուշերից շատերը, ինչպիսիք են՝ Յո. Լեխիուսի¹, Հ. Մորգենթաուի², Ա. Մանդելշտամի³, Հ. Ա. Գիբոնսի⁴,

- 1 J. Lepsius, *Deutschland und Armenia, Potsdam, 1919*; *Լեխիուս, Գաղղոնի փոհկազիր Հայաստանի ջարդերուն, Կ. Պոլիս, 1919*;
- 2 Henry Morgenthau, *The Tragedy of Armenia*, London, 1918; *H Morgenthau, Ambassador Morgenthau's Story, Garden City-New York, 1918*; *նույնը, Քեյրոս, 1967*: *Տե՛ս հայերեն քարգնանությունը, Կ. Պոլիս, 1919*; *Երևան, 1990*;
- 3 A. Mandelstam, *Le sort de l'Empire Ottoman Lausanne-Paris, 1917*: *Տե՛ս հայերեն քարգնանությունը, Կ. Պոլիս, 1919*;
- 4 Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History. Events in Armenia in 1915. The facts and the responsibilities*, New York, 1916 (*դե՛ս նաև ռուսերեն քարգնանությունը, Սեմբորգ, 1916*).

Ռ. Վոբերի¹, Ա. Թոյնբի², Ջ. Գուբմանի³, Ֆ. Նանսենի⁴, երիտթուրքերի իշխանության շրջանում բարձր պաշտոններ զբաղեցրած բուրքական պաշտոնյաներ Մելվան Չադե Ռիֆաթի⁵, Նայիմ Բեյի⁶ աշխատությունները, սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն:

Արևելահայերի ցեղասպանությունը: Ցեղասպանության ժամանակակիցների և ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է միայն արևմտահայոց Գողգոթայի և Արևմտյան Հայաստանի հայազրկման փաստը: Մինչդեռ իրողություն է, որ երիտթուրքական վարչակարգը, ի տարբերություն սուլթանականի, դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: 1914-1918 թթ. ցեղասպանությունն իր սև ալիքների մեջ էր առել երեք Հայաստանն էլ՝ և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Պարսկական Հայաստանը և Արևելյան Հայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են Պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասենի և հարակից այլ շրջանների հայերը, կապված վերոնշյալ շրջաններ՝ բուրքական գործերի ներխուժման հետ: Որպես կանոն, այս շրջաններում ջարդերը կատարվում էին ամենանողկալի և աներևակայելի մեթոդներով: Ահա ինչ ենք կարյուս փաստաթղթերից մեկում. «Ուրմիայից Սալմաստ հասած 750 հոգի հայերը ամբողջովին մորթուված են, կանայք՝ առևանգված: Դիվանում (Մալմաստի գլխավոր քաղաք) ևս նույն թվով սպանված հայեր կան, որոնց նահատակությունները սարսափելի են: Ողջ-ողջ մարդկանց ոտքերը կտրել են սղոցով, նույն կերպով կտրել են դաստակները, մկրատով կտրատել են թթերը, այտերը, շրթները: Դադել են մարմնի այն բոլոր մասերը, որոնք ավելի դյուրագգաց են: Սարսափելի տանջանքներով սպանել են թե՛ ծերերին, թե՛ երիտասարդներին՝ առանց սեռի խտրության: Մենք տեսանք և անծայր գազանությունների հետքեր. կարծրած շամփուրները անց են կացրել կանանց և տղամարդկանց սեռական օրգանները և այդպես մեռցրել: Ակնհայտ է,

- 1 Rockwell Walker, *The Deportations of the Armenians*, N.Y., 1916.
- 2 Arnold J. Toynbee., *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, London-New York, 1915.
- 3 Joseph Guttman, *The Beginnings of Genocide*, New York, 1948.
- 4 F. Nansen, *Armenia and the Near East*, London, 1928.
- 5 Mevlan Zade Rifat, *Turkiye inkilabinin ic yusu, Halep, 1929*; *Մելվան Չադե Ռիֆաթ, Օսմանյան յեղափոխության մութ ծայրերը և իթթիհարի հայաջինջ օրագիրները, Երևան, 1990*;
- 6 *The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents Relating of the Deportations and Massacres of Armenians*, London, 1920.

որ սահման չի եղել այն գազանությունների համար, որոնք կատարվել են թուրք և բուրդ գինվորների ձեռքով»¹:

Եվ արդեն 1914 թ. վերջերից հայ հասարակության բոլոր շրջանները գերմարդկային ճիգեր էին գործադրում ղեղումներ և տեղավորելու Խոյի, Մալմաստի, Ատրպատականի, Ալաշկերտի շրջանների հայ գաղթականներին: Ըստ պաշտոնական տեղեկագրության՝ հայ փախստականների թիվը 1914 թ. դեկտեմբերին 100 հազար էր²:

Այսպիսով, հայերի Մեծ եղեռնի պրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրք վարչախմբի 1915 թ ապրիլի 15-ի տխրահեշակ հայասպան հրահանգից ամիսներ առաջ, և նրա առաջին գոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը: Հետևաբար, միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները, թե հայերը որպես օսմանյան քաղաքացիներ՝ օրինապահ չգտնվեցին, դիմեցին ապստամբության (խոսքը Վանի 1915 թ հերոսական ինքնապաշտպանության մասին է), որի հետևանքով էլ տեղի ունեցան արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդերը: Դժբախտաբար, թուրքական այդ հին կեղծիքը այսօր էլ շարունակում են շրջանառության մեջ դնել թուրք քաղաքական գործիչները: Ահա թե ինչ է պատասխանել «Ազգ» թերթի թղթակցի հարցին Մոսկվայում Թուրքիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ալխան Քամեյլը. «Օգտագործելով իրավաբանական եզրաբանությունը՝ կարող եմ ասել, որ ցեղասպանությունը ենթադրում է ռասայական, էթնիկ խմբի կանխամտածված, ծրագրված ոչնչացում, ինչպես Հիտլերը վարվեց հրեաների հանդեպ: Դա ցեղասպանություն է: Հայերի դեպքում մեան բան չկա: Այն ժամանակ հայերն ապրում էին Օսմանյան կայսրության մի քանի շրջաններում, ուր ջանում էին անկրավներ ստեղծել և անգամ հակակառավարական ելույթներ նախաձեռնել ...: Եվ կառավարությունը պատերազմական գործողություններին նախապատրաստվելու նպատակով... որոշում կայացրեց փոխադրել հայերին Արևելյան Անատոլիայից՝ ճակատամերձ գոտուց՝ Մեծ Սիրիա: Ճանապարհին շատերը գոհ գնացին պատերազմական պայմաններին...»³:

Հիմնականում հայաթափելով Արևմտյան Հայաստանը, թուրքական յաթաղանը շուտով իր ամբողջ դաժանությամբ կախվեց հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի վրա: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ ռուսական

1 «Մշակ», 1915, 14 մարտի:

2 ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ 28, ցուցակ 1, գործ 109, թերթ 165:

3 «Ազգ», 1994, 9 սեպտեմբերի:

գորքերը դատարկել էին Կովկասյան ռազմաճակատը, թուրքերը պահը հարմար համարեցին ռուսների և հայ կամավորական ջոկատների կողմից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված շրջանները ոչ միայն վերանվաճելու, այլև պանթուրքական ծրագիրն ամբողջացնելու համար, այն է՝ բնաջնջել նաև հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը և իսպառ վերացնել Թուրքիային Ռուսաստանի կազմում գտնվող թուրքալեզու ժողովուրդներից բաժանող հայկական խոչընդոտը:

Խիստ այժմեական է պատմական այն կոնկրետ իրադրության համառոտակի վերհանումը, որում տեղի ունեցան Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի հայաթափումը և արևելահայերի կոտորածները, որովհետև այս ժամանակաշրջանն ուսանելի դասեր ունի անցման շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար՝ ոչ միայն ներկա իրադարձությունների ճշմարիտ ըմբռնման իմաստով, այլ նաև կտրուկ փոփոխվող իրադրություններում ճիշտ կողմնորոշվելու, քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու, անցյալի սխալները չկրկնելու իմաստով: Թվում էր, թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական գաղութակալությունից, շուրջ 150 հազար արևմտահայ գաղթականության վերադարձը հայրենի եզերք, սպա ռուսական Փետրվադյան հեղափոխությամբ պայմանավորված դեմոկրատական վերափոխումները լայն հեռանկարներ էին բացել հայոց հետագայի համար: Բայց կատարվեց անսպասելին: 1917 թվականին բոլշևիկները կատարեցին պետական հեղաշրջում: Այն ոչ միայն վերացրեց կատարված դեմոկրատական միջոցառումները, այլև լայնածավալ կայսերապետությանը նետեց մի սոսկալի քաոսի և քաղաքացիական կռիվների մեջ, որոնք ամենամանր անդրադարձումներն ունեցան հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի վրա: Ռուսական գորքերի հեռացումից հետո՝ 1917 թ. վերջերին, Կովկասյան ռազմաճակատը գրեթե ամլացավ: Այս պայմաններում, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի համաձայնությամբ, Հայոց ազգային խորհուրդն իր վրա վերցրեց Կովկասյան ճակատի պաշտպանության հոգը, որովհետև մերկացած ռազմաճակատում թուրքական բանակի անխուսափելի հարձակումն ինքնին սպառնալիքի տակ էր դնում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հետագան: Շտապ կերպով ձեռնարկվեց հայկական գործառնաթերի կազմակերպումը: Սակայն դրությունը բարդանում էր նրանով, որ Անդրկովկասյան կառավարությունում չկար իրական միասնություն, և դա փոխանցվել էր Անդրկովկասը ներկայացնող գլխավոր ազգերին: Ներքին տարածայնությունները, ազգային քաղաքական տարբեր

ձգտումները նրանց դրել էր բարիկադների տարբեր կողմերում: Հակահայկական հիմքի վրա ավելի սերտ էին թաթարա-վրացական հարաբերությունները: Կովկասի թաթարները (իմա՝ աղբբեջանցիները) ամբողջովին ունեին թուրքական կողմնորոշում և ձգտում էին միանալ Թուրքիային, իսկ վրացիները գաղտնի բանակցությունների մեջ էին գերմանացիների հետ՝ նպատակ ունենալով վերջիններիս միջոցով փրկել Վրաստանը թուրքերի ներխուժումից:

Պարզ էր, որ հսկայական ռազմաճակատը պաշտպանելու էին նոր կազմավորվող հայկական զորամասերը: Իսկ հայերը միայնակ կարող էին դիմադրել թուրքական ներխուժմանը: Մի շարք պատճառներ դա գրեթե անհնարին էին դարձնում:

1. Դեռևս լիովին չէր ձևավորվել հայկական կորպուսը, նույնիսկ շատ զնդեր հաստիքային սահմաններում չէին կոմպլեկտավորվել:
2. Պետականության բացակայությունը, որի հետևանքով հայկական կորպուսը ենթարկվում էր ոչ թե ազգային միասնական ղեկավար կենտրոնի, այլ վրաց մենշևիկների ձեռքում գտնվող Անդրկովկասյան հանրապետության ռազմական հրամանատարությանը: Վերջիններիս դիրքն էլ պայմանավորեց մեր զորամասերի հարկադրական նահանջը:
3. Ռազմաճակատի հսկայական երկարությունը, որոշ տեղերում բնագիծը հասնում էր 700 կիլոմետրի:
4. Չկար ազգային միասնական ղեկավար կենտրոն, որն իր ձեռքը վերցներ ճակատի պաշտպանությունը, հայկական բանակի ստեղծումը: Արևելահայերի ղեկավար կենտրոն էր հանդիսանում Հայաստանից դուրս՝ Թիֆլիսում գտնվող Հայոց ազգային խորհուրդը, արևմտահայերինը՝ Արևմտահայ խորհուրդը, և դրանք գործում էին միմյանցից անկախ և ընդունում միմյանց հակասող որոշումներ:

Այսպիսով, բոլշևիկյան անարյուն հեղաշրջումը և պատերազմի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը որոշակիորեն փոխում էր ուժերի հարաբերակցությունն աշխարհաշրջանում: Հարցականի տակ էր դրվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի հետագա ճակատագիրը, այլև, ընդհանրապես, բացվում էին Կովկասի դռները թուրքերի առջև և լավագույն պայմաններ ստեղծում պանթուրքական ծրագրի պրակտիկ գործադրման համար: Այդ ռազմավարական նպատակին հասնելու համար երիտթուրքական վարչակարգն իր առջև դրեց հետևյալ խնդիրները.

1. Հասնել Անդրկովկասի անջատմանը Ռուսաստանից, որն իրավա-

կան հիմք կտար նրան խախտելու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կնքած Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը և ներխուժել Կովկաս:

2. Անդրկովկասը բաժանել առանձին պետությունների: Ստեղծել նոր թուրքական պետություն Կովկասում (ինչը որ կատարվեց՝ Աղբբեջան հորջորջումով), որն իր մեջ պետք է ընդգրկեր հայերի բնօրրան Քուր-Արաքսյան միջագետքը և որը պետք է կամրջեր Թուրքիային Կովկասի և Միջին Ասիայի թուրքախոս ժողովուրդների հետ: Սա, ինքնին, նշանակում էր արևելահայերի ֆիզիկական ոչնչացում և բռնագաղթ:

Հարկ է նշել, որ սա թուրքերի կողմից կատարված ճիշտ քաղաքական հաշվարկ էր: Այն ժամանակ, երբ թուրքերը ներխուժել էին Կովկաս, անկասկած էր, որ գերմանա-թուրքական բյուրո համաշխարհային պատերազմը տանուլ էր տվել և որ վաղ, թե ուշ թուրքերը ստիպված թողնելու էին Անդրկովկասի սահմանները: Եվ ահա Կովկասում իրենց կատարած նվաճումներն իրավաբանորեն ամրագրելու համար ձեռնարկվեց Աղբբեջան անունով թուրքական նոր պետական կառույցի ստեղծումը: Թեքև, սա չէին գիտակցել մուսավաթականները: Երբ վերջիններս Բաքումի 1918թ. հաշտության բանակցություններում պաշտոնապես դիմեցին Խալիլ բեյին՝ Անդրկովկասի ամբողջ նվաճված մասը Թուրքիային միացնելու խնդրանքով, Խալիլը պատասխանեց, որ «Թուրքիայի մեծ քաղաքականությունը առայժմ պահանջում է «ուժեղ» Աղբբեջանի անկախություն»¹:

Պարզ էր, որ հեռանկարում Թուրքիային միացվելիք Աղբբեջանի ժամանակավոր գոյությունը Օսմանյան Թուրքիայի համար մի շղարշ էր Կովկասում իր հետագա բռնագավթումների համար՝ այս անգամ, սակայն, մուսավաթական Աղբբեջանի միջոցով:

Ահա այսպիսի նպատակներով էր, որ երիտթուրքական վարչակարգը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը՝ 1918թ. հունվարին իր գործերն ամբողջ ռազմաճակատով քշեց հարձակման: 1918թ. հունվարից մինչև մայիսի վերջերը հայկական նորակազմ և փոքրաթիվ զորամասերը, ընդհանուր խումասի և քառսի պայմաններում, գրեթե մեն-մենակ կռվեցին թուրքական բանակների դեմ, միաժամանակ կռվելով նաև քիկունքում բաթարական հրետակախմբերի դեմ, որոնք հարձակվում էին բնակա-

¹ А.Б.Кашишев, *Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, с. 63.*

վայրերի վրա և հարվածում հայկական բանակի թիկունքին: Հայկական փոքրաթիվ ուժերը, բնականաբար, չէին կարող պատերազմել թուրքական մեծաթիվ բանակի դեմ և միաժամանակ պաշտպանել թիկունքը: Նման պայմաններում, տեղի տալով գերազանց ուժերին, հայկական զորքերն սկսեցին իրենց նահանջը՝ Երզնկայից, Էրզրումի վրայով, դեպի ռուս-թուրքական 1914թ. սահմանը: Թուրքական բանակը, ուժեղացված սիրիական ճակատի երկու դիվիզիաներով, չկանգնեց ռուս-թուրքական սահմանի վրա և ներխուժեց Անդրկովկաս: Հայկական զորքերն անբացան Կարսում: Սակայն, շուտով, Անդրկովկասյան կառավարությունից, որտեղ հրամանատարական բարձունքները պատկանում էին վրաց մեն-շևիկներին, կարգադրություն եկավ՝ հանձնել Կարսը թուրքերին: Թուրքիան, խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, Ալեքսանդրապոլի վրայով, երկու ուղղություններով, ներխուժեց Արարատյան դաշտ և Լոռի-Փամբակ:

Սկսվեց հայ ժողովրդի լինել-չլինելու գոյամարտը: Ժողովուրդը մեկ մարդու մնալ ոտքի կանգնեց: 1918թ. վերջերին Սարդարապատի, Ապարանի, Ղարաքիլիսայի շրջաններում թուրք զավթիչների դեմ մղած հերոսամարտերում, կռվում էին հայ ժողովրդի բոլոր կենսունակ ուժերը՝ տղամարդիկ ու կանայք, երիտասարդներն ու ծերերը, մտավորականն ու աշխատավորը: Մայիսյան հերոսամարտերը փրկեցին հայ ժողովրդին վերջնական բնաջնջումից: Պարտված թուրքական բանակները կանգ առան, իսկ Թուրքիան ստիպված առաջինը ճանաչեց վերականգնված հայկական պետականությունը:

Փաստորեն՝ 1918թ. հունվարից մինչև սեպտեմբեր (նկատի ունենք մաս Բաքվի հերոսամարտը, որովհետև Բաքվի կոմունայի ռազմական ուժերի մոտ 80 տոկոսը հայեր էին) հայությունը թուրքական բանակների դեմ մարտնչող գլխավոր ուժն էր: Թուրքերը 1918թ. սեպտեմբերին միայն կարողացան գրավել Բաքուն: Արձանագրելով այս իրողությունը, գերմանական սպայակույտի պետ գեներալ Օ. Լյուդենդորֆը իր հուշերում գրում էր. «Գլխավոր ազդակը, որ գերման արևմտյան բանակի խորտակումը առաջ բերավ, վառելանյութի պակասն էր, որովհետև թուրքերը չկրցան ատենին գրավել Բաքուն և հայերն էին, որ թուրքերուն արգելք եղան Բաքուն գրավել իր ժամանակին»¹: Եզրակացությունն այն է, որ երիտթուրքական ուժերի դեմ հայերի մղած գոյամարտերը, իրենց նշանա-

¹ Յուզամարիան Մեծ եղեռնի, էջ 132:

կությամբ, դուրս են գալիս ազգային շրջանակներից և ձեռք բերում համաշխարհային պատմական արժեք:

Ճիշտ է, երիտթուրքական վարչակարգը և Ադրբեջանը միասնական ճակատով չկարողացան պանթուրքիզմի ճանապարհից խսկապես վերացնել հայկական խոչընդոտը, սակայն արևելահայերը տվեցին ծանր կոչություններ: Միայն Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս տարածքում ջարդերին զոհ գնացին 300 հազար հայեր, Բաքվում՝ 30 հազար¹, Նուխու և Արեշի գավառներում՝ 40 հազար, Ղարաբաղում՝ 10 հազար: Հսկայական զոհեր տվեցին մաս Անդրկովկասի մյուս հայաբնակ շրջանները՝ Ելիզավետպոլը, Շամախու ու Գյոկչայի գավառները և այլն»²:

Թուրքերի 1918 թ. արշավանքի հետևանքով շուրջ 650 հազար արևելահայեր դարձան գաղթականներ, այդ թվում՝ 120 հազարը Կարսից, 30 հազարը Ախալցխայից, 40 հազարը՝ Բաթումի շրջանից, 60 հազարը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից, 100 հազարը՝ Երևանի, Նախիջևանի և Շարուրի գավառներից, 80 հազարը՝ Էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներից, 85 հազարը՝ Ախալքալաքի գավառից³: Այդ քանակից 400 հազար գաղթականություն ապաստան գտավ չորս կողմից խուզված Հայաստանի Հանրապետության փոքր տարածքում, 150 հազարը՝ Վրաստանում, 100 հազարը՝ Հյուսիսային Կովկասում⁴: Իրենց բնօրրանից փախստական դարձած, առաջին անհրաժեշտության կենսամիջոցներից զուրկ գաղթականության զգալի մասը զոհ գնաց սովին ու տարափոխիկ հիվանդություններին: Դրա խոստովանելու համար Ախալքալաքի շրջանի հայերի ճակատագիրն է: Խույս տալով եղեռնից, շուրջ 90 հազար ախալքալաքցի փախստականներ լքեցին հայրենի եզերքը և ապաստանեցին Բակուրիանիի ու Ծալկայի անտառներում: Երբ թուրքական զորքերը դուրս եկան Ախալքալաքի գավառից, հայրենի վայրեր վերադարձան ընդամենը 45-50 հազար հայեր: Մնացյալը զոհ էին գնացել սովին ու համաճարակներին:

Գրականության մեջ դեռևս մասնավոր քննության նյութ չի դարձել Թուրքիայի՝ 1918 թ. դեպի Անդրկովկաս արշավանքի հետևանքով եղեռնին զոհ գնացած արևելահայերի թվաքանակի հարցը, սակայն վերը

¹ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը ..., էջ 626:

² Տե՛ս Геноцид армян в Османской империи (Сборник документов и материалов), Ереван, 1982, с. 534-540.

³ Տե՛ս «Կոմունիստ». Օրգան Հայկական գործերի կոմիտարիսարի, Մոսկվա, 1918, N 8:

⁴ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1. ք. 55, ք. 27:

ներկայացված հպանցիկ շարադրանքը ցույց է տալիս, որ 1918թ. բնաջնջման են ենթարկվել առնվազն 500 հազար արևելահայեր:

Պատմության ժամանակակից թուրք կեղծարարները ինչքան էլ փորձեն փաստաբանել Հայ դատի անգո լինելը, նրանք մի փաստից չեն կարող գլուխները թաքցնել հենց թուրքական դատարանը՝ 1919 թ. սկզբներին, թուրք վկաների ցուցմունքներով, ընդունեց հայերի ցեղասպանության փաստը և դատապարտեց այն: Ահա մի հատված թուրք մարդասպանների դատավարության փաստաթղթերից, որ 1919 թ. հրապարակել են Կ. Պոլսի թերթերը. «...Վերջապես երկար վարանումներից հետո այդ դատը սկսվեց երեկ: Խիտ բազմություն էր լցվել պատերազմական ատյանի փոքր դահլիճում: ...Թուրքական մամուլն այդ դատը պատմական է համարում: ...Մեղադրական աթոռին նստած են...: Ընթերցումից հետո ընդհանուր դատախազը տրիբունալից պահանջում է մեղադրյալներին դատել և հայտարարում է, որ մեղադրանքները հիմնված են բացահայտ փաստերի վրա: Այդ փաստաթղթից պարզ դարձավ, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն միանգամայն երկու հատուկ կազմակերպություններից էր բաղկացած, մեկը՝ պաշտոնական և հայտնի, իսկ մյուսը՝ գաղտնի և բանավոր հրահանգների վրա հիմնված: Դա գաղտնի կոմիտեի բնույթ ուներ: Գոյություն ունեցող ապացույցները հաստատում են, որ այդ կոմիտեի... ազդեցիկ պետերի պատասխանատվությունը բացահայտ է: Նրանց կողմից կատարված ոճիրները հաստատվում են ներքոհիշյալ տվյալներով...: Զննությունից պարզվում է, որ հայերի քարոքի ժամանակ կատարված ոճիրները զանազան վայրերում և ժամանակներում անջատ և տեղական իրադարձություններ չեն, այլ կենտրոնից կազմակերպված, վերոհիշյալ անձներից բաղկացած, կոմիտեի կողմից նախապես ծրագրված և գործադրված՝ կամ գաղտնի հրամանի հիման վրա, կամ բանավոր կարգադրության հիման վրա...: Համաձայն վերոհիշյալ վկայությունների և բազմաթիվ փաստերի, որ ներքոհիշյալները մասնակցել են կոտորածների... և մեղսակից են կատարված ոճրագործությանը, որոշվեց համաձայն 445 հոդվածի և 170 պատժական հոդվածի՝ Բեհաեդդին Շաքիրին, Նազըմին, Աբիֆ Ռիզային, Ջավիդին, Ազիզ բեյին, Էնվերին, Ջեմալին, Թալեաթին որպես ոճրագործների հանձնել Կ. Պոլսի զինվորական ատյանին...: 12 ապրիլ 1919 թ.»¹:

¹ Տե՛ս փաստաթուղթն ամբողջովին՝ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.200, ց.1, գ.237, ք.51-64: Փաստաթուղթը ֆրանսերեն է. մենք օգտվել ենք դրա արիտիվային բարձրանությունից:

Սա ըստ էության, Հայ դատի ճանաչումն էր պաշտոնական Թուրքիայի կողմից: 1919թ. հուլիսին Ստամբուլի ռազմական տրիբունալը հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին, կուսակցության գլխավոր քատուղար Նազըմին՝ Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայ ժողովրդի բռնագաղթն ու զանգվածային ջարդերը կազմակերպելու համար:

Վերը շարադրվածն ակնհայտ է դարձնում այն իրողությունը, որ իր հոգևորքն ապրող Թուրքական կայսրությունը անցյալ դարի վերջին քառորդից հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը հռչակեց որպես պետական ուսմունք, որն իրագործվեց թուրքական պետականության կողմից՝ անկախ վարչաձևից: Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուրքական, և՛ քեմալական վարչակարգերի կողմից: Հետևաբար՝ ցեղասպանության պատասխանատուն թուրքական պետականությունն է: